

ЗА ЕЗИКОВИТЕ ИГРИ НА ГОВОРЕЩИЯ ПРИ ОЗНАЧАВАНЕ НА УЧАСТНИЦИТЕ В КОМУНИКАЦИЯТА

Разнообразните формални средства, с които в българския език се означават участниците (говорещият и слушателят) и неучастниците в комуникативния акт, са подробно описани. В този аспект се разглеждат личните местоимения от Р. Ницолова, К. Илиева, П. Баракова и др. (вж. Ницолова, 1986, Илиева, 1984, Баракова, 1987). В изследванията за българската глаголна система също е отделено място на особеностите на категорията "лице" и функцията на глаголните окончания като показатели на ролите на лицата в речевия акт (вж. напр. Станков, 1981, Валтер, 1982, Иванова, 1984, Златева, 1991 и др.). Интересен обект за анализ са специфичните начини за само-назоваване на говорещия, детайлно описани от П. Пехливанова (Пехливанова, 1990).

Тук по-подробно ще бъдат разгледани някои случаи, когато участник в речевия акт може да се представи, да означи сам себе си, с някои от формалните средства, типични за назоваване на неучастниците в комуникацията. При това особено внимание ще бъде отделено на различните съчетания между именните и местоименните изрази, от една страна, и глаголните форми в изречението, от друга, като граматически средства за означаване на участниците и неучастниците в речевия акт. Става дума за конструкции, в които фигурират неопределителни, обобщителни и показателни местоимения, а също така и съществителни нарицателни имена, но чрез тях не се представят признаци на неучастниците в речевия акт (което е типично за посочените форми), а на говорещия. Глаголните форми пък са само в множествено число, т. е. означават предикативен признак на множеството обекти.

В примери като *Някои заминават, Някои заминаха, Някои ще заминат* лицата, на които се прави характеристика чрез предикативното преписване на признака, са определени по два начина. Те са неуточнени, неопределени за актуалния говорещ (автора на изказването) елементи от определено за говорещия множество – такава е характеристиката на неопределителното местоимение. Действието се извършва само от част от елементите на това множество, но тази част е неуточнена, неопределена за говорещия. По отношение на комуникативната ситуация, в която се реализира такова изказване, лицето, означено с глаголното окончание, е неучастник в речевия акт; това е лицето, за което се съобщава нещо. Така се реализира една от функциите, типични за неопределителните местоимения.

Анализът на изречения от типа *Някои заминаваме, Някои заминахме, Някои ще заминем* показва, че първият признак на лицата, за които се дава характеристика в изказването, съвпада с посочения по-горе – той се свързва със семантиката на неопределителните местоимения. По отношение на комуникативната ситуация обаче това лице има друга роля – то е активен участник в речевия акт, говорещ. Това личи от формата на глагола за 1 л. мн. ч. Действието, означено с глагола, се извършва от неопределен брой елементи, принадлежащи на множество, в което влиза и говорещият, авторът на изказването. Анализираните примери са свързани по произход с изречения като *Някои от нас заминават*, където с формата на личното местоимение за 1 л. мн. ч. се конкретизира и стеснява множеството на обектите, свързани, от една страна, с извършването на глаголното действие, а от друга – с активното участие в речевия акт.

В сравнение с предишните две групи изречения в примери от типа *Някои заминават, Някои заминахте тихомълком, Някои ще заминете* лицата, свързани с глаголното действие, се представят като неопределен брой елементи от множество, в което влиза и слушателят/слушателите. Второто лице може да се експлицира при "поразгърнато" представяне на неопределеното множество – *Някои от вас заминават*.

В същата позиция може да се употребят и обобщителни местоимения, напр.: *Всички заминават, Всички заминаха, Всички ще заминат*. Лицата, на които се приписва предикативният признак,

са всички елементи от определено множество обекти. Тези лица са неучастници в общуването от гледна точка на речевата ситуация. Това личи от глаголното окончание за 3 л. мн. ч. В тези случаи обобщителните местоимения реализират типичната си функция – назовават третото лице, което не е активен участник в комуникацията.

В примери като *Всички заминаваме, Всички заминахме, Всички ще заминем* обобщителните местоимения запазват значението си. Те показват, че всички елементи на определено множество притежават предикативния признак. Тези лица обаче вече са представени по друг начин от гледна точка на ролята им в комуникативния процес. Те са множество от говорещи или множество, в което влиза и говорещият. Семантиката на обобщителните местоимения може да се конкретизира чрез представяне на нови признаци на определеното множество – в случая *всички* = *всички ние, всеки един от нас*. Употребата на местоимението за 1 л. мн. ч. показва, че вършителите на действието са и елементи на множеството на говорещите.

Според показания вече модел обобщителните местоимения могат да се включат и в изречения от типа *Всички заминаваме, Всички заминахме, Всички ще заминете*. В сравнение с предходните две групи примери тук се променя ролята на означените лица като участници в речевия акт – това са слушателите в рамките на конкретния речев акт.

Тези три типа примери илюстрират самостоятелната употреба на обобщителните местоимения в резултат от елипса на определямото към тях (вж. Ницолова, 1986, 187). Те са свързани генетично с изречения като *Всички студенти заминаха, Всички те заминаха, Всички ние заминахме, Всички вие заминахте*, в които е експлицирано съответното определяемо. Фактически по лице и число се съгласуват личното местоимение и личният глагол. С тези "възстановени елементи" се дава още една конкретизираща характеристика на цялото множество, чиито елементи притежават и посочения предикативен признак – съответно множеството на неучастниците в речевия акт, множеството на говорещите или на говорещия + други лица, множеството на слушателите.

Интересни за наблюдение са някои сложни съчинени изречения. В тях се съчетават посочените вече възможности за означаване на участниците и на неучастниците в речевия акт и някои лексикални

фактори, свързани с конкретната семантика на глаголите, напр.: Някои *ще ходят*, някои *няма да ходим*, Някои *заминават*, някои *оставаме* – *Повечето от нас/вас/тях заминават*, някои *оставаме*, *Едни заминаха*, *други останахме тук*. Налице е противопоставяне между двете части на сложното съчинено изречение – противопоставят се две действия, назовани с глаголите антоними (*заминават*–*оставаме*) или с положителната и отрицателната форма на един и същ глагол (*ще ходят*–*няма да ходим*). Лицата, на които чрез глагола се приписват предикативни признаци, са неопределен (неуточнен за говорещия) брой елементи от определено множество. Ролята на тези лица в конкретния комуникативен акт се представя чрез глаголните окончания за лице. Във всички примери в първото изречение са представени като неучастници в речевия акт, а във втората част – като множество от говорещи или като множество, в което влиза и говорещият. Възможно е да се представят и неучастници и слушатели: Някои *заминават*, някои *оставате*, Някои *ще ходят*, някои *няма да ходите*; *слушател и говорещ*: *Едни заминават*, *други оставаме* и т. н. Тези изречения имат и ярка стилистична окраска. Макар обект на внимание в настоящата разработка да са преди всичко формалните особености при означаване на говорещия, не може да не се споменат и прагматичните фактори, свързани с употребата на такъв тип изречения. Наред с контраста, означен по лексикален или морфологичен път, съпоставката между двете действия по специфичен начин се отразява и отношението на говорещия към тези действия. Той не желае директно да изрази връзката си с някое от тези действия, затова се представя (означава сам себе си) като един от членовете на някакво множество и вече това множество като цяло или с неопределен брой свои елементи се свързва с предикативния признак. За факта, че говорещият е и вършител на едно от посочените действия, може да се съди само по окончателното на съответния глагол, сравни *Някои заминават*, *някои оставаме*: *Някои заминават*, *аз оставам*. В първия пример говорещият се стреми като че ли да отстрани себе си от действието, да не подчертава пряко ролята си на вършител, да се "размие" сред елементите на множеството.

Още по-усложнена представа за отношенията между глаголните лица и участниците в речевия акт се разкрива в някои сложни

смесени изречения. Частите им са изградени по еднотипни модели, т. е. можеда се говори за синтактичен паралелизъм. Такова изречение може да включва две главни безподложни изречения и съответно две подчинени подложни – *Които имат пари, ще заминат, които нямаме, оставаме*. Глаголите и в главните, и в подчинените изречения (при съпоставка между двете главни и между двете подчинени) представят противоположни действия чрез антоними или чрез положителната и отрицателната форма на един и същ глагол. Референтът на относителното местоимение съвпада с глаголното лице-вършител на действието и в главното, и в подчиненото изречение. На това лице са дават съответно две характеристики, приписват му се два предикативни признака. Глаголните окончания носят информация и за ролята на това лице в комуникативната ситуация – тук в примера в първата част (първото подчинено и първото главно) се представят неучастници в речевия акт, с втората част се означава множество от лица, в което влиза и говорещият. Признаците, назовани с глаголите във втората част, се представят като присъщи на елементите на някакво множество, а не само на едно лице. Така говорещият се стреми да омаловажи тези признаци или качества (обикновено негативни или неизгодни за него, макар да е възможно и обратното); за да не ги подчертава, той ги представя като присъщи не само на него, но и на други лица.

Със същата подчертана изразителност и експресивност се характеризират и друг тип сложни смесени изречения, които включват две главни изречения и две подчинени определителни, по едно към всяко главно изречение: *Студентите/Тези/Някои/Едни, които имат пари, ще заминат, други/онези/някои/, които нямаме, оставаме*. В примера се включват и показателни местоимения в т. нар. "дистрибутивна употреба". Те "...означават последователно различни елементи от дадено множество, като опозицията според признака "далечност" се заменя с противопоставяне между два нетъждествени обекта" (Ницолова, 1986, 121).

Последните две групи примери, структурирани като сложни смесени изречения, се нуждаят от самостоятелно разглеждане, при което да се анализират не само отношенията между референтите на местоименията и глаголните лица, но и отношенията между отделните предикативни единици в рамките на сложното изречение, взаи-

модействието на лексикални, морфологични и синтактични фактори.

Изложените тук наблюдения като цяло показват интересни варианти за формално означаване на участниците и неучастниците в речевата ситуация. Те са свързани с включването на определени групи местоимения в определени синтактични конструкции при специфично съчетаване на лексикални и граматически значения на местоименията и на глаголните-сказуеми, при които местоименията означават глаголното лице. За детайлното и пълно проучване на тези конструкции обаче е необходимо да се използват и методите на прагматиката, психо- и социолингвистиката, за да се открият специфичните цели и мотиви на говорещия, както и ситуацияите, в които той предпочита да бъде не "Аз, говорещият", а "един от многото".

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Баракова, 1987: П. Баракова. "Аз и ти" или "Ти и аз". – Бълг. език", № 4, с. 332–335.

Валтер, 1982: Х. Валтер. За категорията лице на глагола при описание на съвременния български книжовен език. – В: Езиковедската българистика в ГДР. С., с. 79– 88.

Златева, 1991: Златева. За особената множественост на субектните местоимения за 1 и 2 л. мн. ч. – по повод на едно възражение. – Съпоставително езикознание, № 1, с. 53–57.

Иванова, 1981: К. Иванова. Включване и изключване от действието. – В: Българската книжовна реч. II. С., с. 138 – 142.

Илиева, 1984: К. Илиева. Местоименията като средство за означаване в комуникативната ситуация. – Бълг. език, № 4, с. 335 – 339.

Ницолова, 1986: Р. Ницолова. Българските местоимения. С.

Пехливанова, 1990: П. Пехливанова. Прагматически значения на самоназоваването в българската реч. – Бълг. език, № 4, с. 320 – 326.

Станков, 1981: В. Станков. Стилистични особености на българския глагол. С.